



## कोविड-१९ काळातील सार्वजनिक वितरण प्रणालीची भूमिका

गणेश म. दोनाडकर व प्रा. डॉ. राजु ल. आदे

उच्च शिक्षण व संशोधन केंद्र, अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख  
ने. हि. महाविद्यालय ब्रम्हपुरी, जि. चंद्रपुर

Corresponding Author : donadkar3@gmail.com

Communicated : 20.03.2022

Revision : 27.03.2022

Published: 02.05.2022

Accepted : 30.03.2022

### सारांश :

कोविड-१९ या जागतिक माहामारीमुळे संपुर्ण जग थाबले आहे. जगातील प्रत्येक नागरीक ह्या माहामारीला बळी पडला आहे. लॉकडाऊनच्या काळात देशातील नागरीक, कामगार, शेतकरी व शेतमजूर यांच्या हातातील काम गेल्याने उपासमारीची परिस्थिती निर्माण झाली. या संकटाच्याकाळात देशातील सार्वजनिक वितरण प्रणालीने अंत्यत मोलाची भूमिका बजावली असून अनेक समस्यांना तोंड देत विक्रमी अन्यधान्य साठा हा प्रत्येक लाभार्थ्यापर्यंत पोहचविण्याचे आव्हान पेलले आहे. प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजनेची घोषणा केंद्रशासनाकडून करण्यात आली. सुरवातीला एप्रिल ते नोव्हेंबर २०२० कालावधी ठरविण्यात आला होता. त्यानंतर या योजनेचा विस्तार करण्यात आला. सार्वजनिक वितरण प्रणाली हि अंत्यत कठीण काळामध्ये आतापर्यंत अंत्यत प्रभावीपणे कार्य करित आली आहे. त्यामुळे याच दृष्टीकोनातून सार्वजनिक वितरण प्रणालीची कोविड-१९ काळातील भूमिका यावर चर्चा या शोधनिबंधातून करण्यात आली आहे.

**बीजशब्द :** कोविड-१९, सार्वजनिक वितरण प्रणाली, अन्न सुरक्षा, प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजना.

### प्रस्तावना :

नृपाय बुभुक्षिताया: प्रजाया: मृत्यु

महत्पाप वर्तते (चाणाक्य निती दर्पण)

राज्याचा सर्वात मोठा जर कोणता अपराध असेल तर त्याच्या प्रजेचा अन्नावाचून मृत्यू किंवा भुकबळी होय. असे विवेचन चाणाक्य यांनी केले आहे. दुसऱ्या महायुद्धानंतर इंग्रजांची झालेली प्रशासकीय वाताहत व आर्थिक स्थिती यातून त्यांना भारतातील स्थिती मजबूत करणे आवश्यक वाटले होते. त्यासाठी त्यांनी भारतात १९४० मध्ये बंगालमध्ये पडलेल्या दुष्काळाचा सामना करण्यासाठी उपयोजलेली सार्वजनिक वितरण प्रणालीला पुनर्रचित करण्याचे ठरविले. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर देशात आलेल्या अनेक दुष्काळ व नैसर्गिक आपत्तीचा सामना करतांना सार्वजनिक वितरण प्रणालीची भूमिका महत्वाची ठरली आहे. पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत या प्रणालीवर विशेष भर देण्यात आला होता. त्यानंतर आजतागायत देशातील प्रत्येक आपत्तीचा सामना करतांना सार्वजनिक वितरण प्रणालीची अग्रक्रम भूमिका आहे.

कोविड-१९ या जागतिक माहामारीच्या काळात केंद्रसरकारने प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजने अंतर्गत सार्वजनिक वितरण प्रणालीद्वारे प्रति सदस्य ५ किलो अन्नधान्य प्रति माह वितरित करण्यात आले. या पार्श्वभूमीवर कोविड-१९ या जागतिक माहामारीच्या काळातील आपत्ती निवारण कार्यात सार्वजनिक वितरण

प्रणालीची भूमिका यावर विश्लेषण करण्याची नितांत गरज आहे.

### संशोधनाची गरज—

स्वातंत्र्यापूर्वी व स्वातंत्र्यानंतरही सार्वजनिक वितरण प्रणाली ही देशातील उपेक्षितांना रास्तदरामध्ये अन्नधान्य पुरविण्याचे कार्य शासनामार्फत करते. भुक संपविणे व देशातील प्रत्येकाला अन्न सुरक्षा प्रदान करून देशाला संक्षम व सृष्ट करून शाश्वत शेतीस प्रोत्साहन देणे हे एक शाश्वत विकासापैकी महत्वाचे ध्येय आहे. म्हणूनच या ध्येयप्रति मार्गक्रमण करित असतांना सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या कामाचे अध्ययन करून त्यावर संशोधन करणे गरजेचे आहे. कोविड-१९ मुळे संपुर्ण देशाला आर्थिक संकटाला सामोरे जावे लागले. ह्यातून बेरोजगारी, उपासमार, भुकबळी यासारख्या संकटाशी सामना करतांना केंद्रशासनाने प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजनेची घोषणा केली. या योजनेची अमलबजावणी सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत करण्यात आली. त्याचबरोबर केंद्रशासनाची महत्वपूर्ण अन्नसुरक्षा अधिनियम २०१३ अंतर्गत धान्यवाटप सुद्धा या प्रणाली मार्फत करण्यात आले. त्यामुळे कोविड-१९ च्य काळातील सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या दुहेरी भूमिकेचे अध्ययन करून त्यावर संशोधन करण्याची गरज आहे.

### संशोधनाची उद्दिष्टे —

सार्वजनिक वितरण प्रणाली हि देशातील सर्वात मोठी यंत्रणा मानली जाते. भारतातील सर्व स्तरामध्ये या

प्रणालीचा विस्तार झाला आहे. अंत्यत कठीण परिस्थितीत तेवढ्याच प्रभवीपणे सार्वजनिक वितरण प्रणाली हि कार्य करते त्यामुळे याप्रणालीचे कार्यपध्दती रचना यांचा अभ्यास करण्याकरिता प्रस्तुत शोधनिबंधाद्वारे अध्ययन करण्यात आले आहे.

कोविड-१९ च्या काळातील सार्वजनिक वितरण प्रणालीची भूमिका याचे अध्ययन करतांना काही महत्वाची उद्दिष्टे ठेवून शोधनिबंधाची रचना करण्यात आली आहे.

- १) सार्वजनिक वितरण प्रणालीची अभ्यास करणे.
- २) सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या कार्यपध्दतीचा अभ्यास करणे.
- ३) आपतकालीन परिस्थितीत सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या कार्याचे अध्ययन करणे.
- ४) कोविड-१९ च्या काळातील सार्वजनिक वितरण प्रणालीची भूमिका याचे अध्ययन करणे.
- ५) प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजनेच्या अंमलबजावणीत सार्वजनिक वितरण प्रणालीची भूमिका याचे अध्ययन करणे.

#### संशोधनाची गृहीते—

प्रस्तुत शोधनिबंधाचे अध्ययन करतांना काही गृहित निश्चित करण्यात आली आहेत.

- १) देशातील सार्वजनिक वितरण प्रणाली सक्षमरित्या कार्य करित आहे.
- २) सार्वजनिक वितरण प्रणालीचा आपत्ती व्यवस्थापनात मोलाचा वाटा आहे.
- ३) प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजनेची सार्वजनिक वितरण प्रणालीद्वारे यशस्वी अंमलबजावणी करण्यात आली.

#### संशोधन पध्दती—

“कोविड-१९ काळातील सार्वजनिक वितरण प्रणालीची भूमिका” या शोधनिबंधातील आवश्यक माहिती संकलीत करतांना माहिती संकलनाच्या दृष्टीम स्रोतांचा आधार घेण्यात आला. यामध्ये ग्रंथ, पुस्तके, मासिके, वार्षिक अहवाल, संशोधन साहित्य, वृत्तपत्रे, साप्ताहिके व अन्य लिखित माहितीचा उपयोग करण्यात आला.

#### सार्वजनिक वितरण प्रणालीची पार्श्वभूमी—

भूक संपविने, देशातील प्रत्येक नागरिकाला अन्न सुरक्षा प्रदान करून देणे हे देशातील सरकारचे कार्य आहे. देशातील प्रत्येक नागरिक हा सुदृढ असावा, देशातील प्रत्येक नागरिकास पोटभर अन्न व सुदृढ आरोग्य प्राप्त करून देण्याची जबाबदारी सरकारची आहे आणि हे उद्दिष्टे साध्य करतांना सार्वजनिक वितरण प्रणालीचा मोलाचा वाटा आहे.

सार्वजनिक वितरण प्रणालीचा सुरवात बंगालमधील दुष्काळ निवारण्यासाठी केलेल्या उपाययोजना यामधून झाली. त्यानंतर देशामध्ये येणाऱ्या दुष्काळाचा सामना करण्यासाठी याप्रणालीची गरज निर्माण झाली. १४ जानेवारी १९४५ पासून सार्वजनिक वितरण प्रणालीची सुरवात झाली. त्यानंतर या प्रणालीचा विस्तार संपूर्ण भारतभर करण्यात आला.

#### सार्वजनिक वितरण प्रणालीची संकल्पना व व्याप्ती—

सार्वजनिक वितरण प्रणाली म्हणजेच उपेक्षितांना व गरजवंताना वस्तु व सेवांचे रास्त दरामध्ये वितरण करणारी प्रणाली होय. या प्रणाली अंतर्गत बाजारपेठेतील कच्चा माल ने—आण करण्यापासून ते पक्यामालात रूपांतर झाल्यानंतर ते लाभार्थ्यांपर्यंत पोहचविण्याच्या क्रियांचा अंतर्भाव होतो. सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत उपभोगत्याला मापक दरामध्ये जिवनावश्यक अनिवार्य वस्तुंचा पुरवठा केला जातो. त्याचे नियतन केंद्र सरकारद्वारे केले जाते. तर ते निरंतर व योग्यवेळी लाभार्थ्यांना उपलब्ध करून देण्याची जबाबदारी राज्यशासनाची आहे. सार्वजनिक वितरण प्रणालीचे कार्यप्रवन राज्यसरकार व केंद्रसरकार संयुक्तरित्या करते वस्तुचे खरेदीप्रमाण, साठवणुक नियंत्रण, वाहतुक हि सर्व जबाबदारी केंद्रशासनाची असते तर सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या माध्यमातून स्वस्त धान्य दुकानांमार्फत लाभार्थ्यांपर्यंत वस्तु पोहचविने, लाभार्थी निश्चित करणे, शिधा पत्रिका वाटप करणे, स्वस्त धान्य दुकानांना परवानगी देणे, त्याचे पर्यवेक्षण करणे हि जबाबदारी राज्यशासनाची असते.

राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम २०१३ अंतर्गत ८९. ३३ करोड नागरीक अन्नधान्य प्राप्त करित आहेत यामध्ये कुटुंब लाभार्थ्यांचे तिन प्रकारात वर्गीकरण करण्यात आले आहे ते खालील प्रमाणे.

- १) अंतोदय योजना लाभार्थी.
- २) प्राधान्य कुटुंब लाभार्थी.
- ३) दारिद्र्य रेषेवरील कुटुंब लाभार्थी.

भारतीय अन्न निगम यांच्या २०२०—२०२१ च्या अहवालानुसार भारतात ५.३४ लाख स्वस्तधान्य दुकानांच्या माध्यमातून २३.४० करोड काई धारकांना लक्षित सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या मार्फत मुलभुत वस्तुंचा पुरवठा केला जात आहे. त्यावस्तुमध्ये गहु, तांदुळ, साखर या प्रमुख वस्तुंचा समावेश होतो. ५.३४ लाख स्वस्तधान्य दुकानांपैकी ४.६७ लाख स्वस्तधान्य दुकानांच्या माध्यमातून इलेक्ट्रिक पॉईंट ऑफ सेल (POS) यंत्राद्वारे बायोमॅट्रिक प्रमाणिकरण करून धान्यवाटप केले जाते.

कोविड-१९ काळातील सार्वजनिक वितरण प्रणालीचे कार्य-

### TDPS व राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियम –

अन्नसुरक्षा अधिनियम २०१३ अंतर्गत भारतीय अन्ननिगम वार्षिक अहवाल २०२०-२०२१ नुसार जवळपास ८० करोड लोकांना अन्नाचा अधिकार प्राप्त करून देण्यात आला. यामध्ये तांदुळ ३ रूपये किलो, गहु २ रूपये किलो आणि मोठा अनाज १ रूपये किलो दराने लक्षित जनतेला सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या माध्यमातून वितरित करण्यात येत आहे.

वित्तीय वर्ष २०१९/२०२० करीता ज्वै तथा अन्य कल्याणकारी योजनांसाठी एकुण ६०३.९५ लाख टन धान्याचे प्रस्तावित आवंटन केले होते. त्यापैकी राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियमांतर्गत ४२६.४३ लाख टन धान्याची उचल करण्यात आली होती. तसेच नैसर्गिक आपत्ती व दुष्काळ निवारण योजनांसाठी २.२५ लाख टनाची उचल करण्यात आली.

वित्तीय वर्ष २०२०/२०२१ करीता ज्वै तथा अन्य कल्याणकारी योजनांसाठी एकुण ९४३.५३ लाख टन धान्याचे प्रस्तावित आवंटन केले होते. त्यापैकी ७५९.२६ लाख टन उचल करण्यात आली होती. त्यामध्ये ज्वै राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियमांतर्गत ५९८.४१ लाख टन धान्याची उचल करण्यात आली होती. तसेच नैसर्गिक आपत्ती व दुष्काळ निवारण योजनांसाठी आवंटीत असलेल्या ३४२.३३ धान्यापैकी ३१७.१२ लाख टन धान्याची उचल करण्यात आली.

### प्रधानमंत्री गरिब कल्याण अन्न योजना –

कोविड-१९ या जागतिक महामारीमुळे संपुर्ण जगाला आर्थिक संकटाला सामोर जावे लागले.त्या काळामध्ये लोकांचा रोजगार संपुष्टात आला,देशातील लोकांना अन्नाची व अन्नसुरक्षेची समस्या निर्माण झाली. पोषणाची अडचण व उपासमारीची स्थिती निर्माण होऊ नये आणि याकाळात पाहीजे त्या प्रमाणात,योग्यवेळी गरजू व उपेक्षित लोकांना तात्काळ अन्ना मिळावे म्हणुन प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजनेची घोषणा केंद्र शासनाकडुन करण्यात आली.प्रचलीत असलेली अंतोदय योजना,प्राधान्य कुटुंब लाभार्थी तसेच दारिद्र रेषवरील लोकांना राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियमांतर्गत देय असलेल्या अन्नधान्या व्यतिरिक्त प्रति सदस्य ५ किलो अन्नधान्य व प्रति कुटुंब १ किला डाळ प्रति माह,मोफत वितरित करण्यात आला.

प्रधानमंत्र गरिब कल्याण अन्न योजनेअंतर्गत पात्र लाभार्थ्यांना सुरुवातीला एप्रील ते नोव्हेंबर २०२० या कालावधीत अन्नधान्याचे मोफत वाटप करण्यात आले.

त्यानंतर मे ते नोव्हेंबर २०२१ या कालावधीत अन्नधान्याचे मोफत वितरण करण्यात आले आणि नंतर डिसेंबर २०२१ ते मार्च २०२२ या कालावधीसाठी प्रधानमंत्री गरिब कल्याण अन्न योजनेचा कालावधी निश्चित करून योजनेची व्याप्ती वाढविण्यात आली.

कोविड – १९ या संकट काळामध्ये भारतीय अन्न निगम विभागांतर्गत विविध कल्याणकारी योजनांसाठी ९४३.५३ लाख टन धान्याचे प्रावधान केले होते. त्यापैकी ७५९.२६ लाख टन धान्याची उचल राज्य व केंद्रशासीत प्रदेशांकडुन करण्यात आली. यामध्ये लक्षित सार्वजनिक वितरण प्रणाली अंतर्गत ४०७.२७ नैसर्गिक आपत्ती निवारण योजना यासाठी ३१७.१२ लाख टन धान्याची उचल करण्यात आली. नैसर्गिक आपत्ती निवारण योजनांसाठी उचल करण्यात आलेल्या एकुण ३१७.१२ लाख टन अन्नधान्यापैकी ३१५.१६ लाख टन अन्नधान्याची उचल प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजना व इतर कोविड आपत्ती निवारण योजनांसाठी करण्यात आली होती. भारतीय खादयनिगम यांच्या २०२०-२०२१ च्या वार्षिक अहवालानुसार ५.३५ लाख स्वस्तधान्य दुकानांच्या माध्यमातुन प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजनेची अमलबजावणी करतांना सार्वजनिक वितरण प्रणालीद्वारे मोफत अन्नधान्याचे वितरण करण्यात आले.लाभार्थ्यांना ५ किलो प्रति व्यक्ती प्रति महा यादराणे २०७.६६ लाख टन तांदुळ व १०७.५० लाख टन गव्हाचे मोफत वाटप करण्यात आले.

### आत्मनिर्भर भारत योजना-

माननिय प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांनी १२ मे २०२० रोजी देशात विविध ठिकाणी अडकलेल्या प्रवास्यांसाठी तसेच विनाशिधाप्रत्रीका धारकांसाठी त्याचप्रमाणे अन्य गरजवंतासाठी आत्मनिर्भर भारत योजनेअंतर्गत प्रति माह,प्रति व्यक्ती ५ किलो धान्याचे मोफत वितरण सार्वजनिक वितरण प्रणालीद्वारे करण्यात आले.या योजनेअंतर्गत देशातील २.८ करोड प्रवासी व २.७४ करोड गरजू व्यक्तींना (९८:) राशन प्राप्त झाला आहे.

### निष्कर्ष-

कोविड-१९ च्या काळातील परिस्थितीचा आढावा घेऊन व माहितीचे संकलन करून त्या माहितीचे विश्लेषण केल्यानंतर खालील निष्कर्ष निघतात.

१. भारतीय लक्षित सार्वजनिक वितरण प्रणालि हि ब्रिटिश काळापासुन ते आजपर्यंत अंत्यंत प्रभाविपणे कार्य करीत असल्याचे दिसुन येते ही प्रणाली देशातीलच नव्हे तर जगातील सर्वात मोठी प्रणाली मानली जाते.आपत्तीजन्य परिस्थितीमध्ये ही प्रणाली महत्वाची भुमिका बजावत

असल्याचे दिसून येते. १९४३ च्या सुमारास तेरा शहरांमध्ये स्वस्तधान्य दुकाने असलेल्या या प्रणालीचे जाळे आता संपुर्ण भारतात पसरलेले असून देशात ५.३४ लाख स्वस्तधान्य दुकानांच्या माध्यमातून ही प्रणाली कार्य करित आहे. सार्वजनिक वितरण प्रणाली केंद्र सरकारच्या अखत्यारीत राज्य सरकारच्या नियंत्रणाखाली सक्षमरित्या कार्य करित असल्याचे दिसून येते.

२. ब्रिटिश काळापासून असलेली अन्नधान्याची वितरण प्रणाली म्हणजेच आताची लक्षित सार्वजनिक वितरण प्रणाली जागतिकरणोत्तर संगणक युगातही गरजेची आहे असे निदर्शनास येते, सार्वजनिक वितरण प्रणालीची सुरुवात ही बंगालमध्ये पडलेल्या दुष्काळातून झाली. स्वातंत्र्यानंतर आलेल्या अनेक दुष्काळांवर मात करण्याची ताकत या प्रणालीमध्ये असल्याचे दिसून येते. यामध्ये १९७२, १९८७-८८, १९९८ यासारख्या प्रभावी दुष्काळांच्या काळात दुष्काळ निवारनात सार्वजनिक वितरण प्रणालीची अग्रक्रम भूमिका असल्याचे अभ्यासातून स्पष्ट होते.

३. जगामध्ये कोविड-१९ महामारीने थैमान घातले असतांना देशातील जनतेला रोजगारापासून मुकावे लागले होते, परिणामी लोकांसमोर अन्नाचा प्रश्न निर्माण होऊ नेये म्हणुन केंद्र सरकारने प्रधानमंत्री गरिब कल्याण अन्न योजनेची घोषणा केली. या योजनेची अमलबजावणी सार्वजनिक वितरण प्रणालीद्वारे यशस्वीपणे करण्यात आली. केंद्र सरकार कडून २०२०-२०२१ या वर्षात २०१९-२०२० या वर्षाच्या तुलनेत आपत्ती व्यवस्थापनासाठी अन्नधान्यात १५२००: वाढ करण्यात आली. सार्वजनिक वितरण प्रणालीद्वारे उचल केलेल्या धान्यापैकी ९३ ते ९४: धान्याचे यशस्वीपणे वितरण केल्याचे दिसून येते, आत्मनिर्भर भारत योजनेअंतर्गत जवळपास ९८: बाहेर अडकलेल्या प्रवाशांना मोफत अन्नधान्याचा पुरवठा व केंद्र सरकारकडून पुरविलेला अख्खा चना व चना डाळीचे ३४ लाख कुटुंबियांना या प्रणालीमार्फत यशस्वीपणे वितरित केल्याचे निदर्शनास येते. राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अधिनियमाअंतर्गत व इतर योजनांची अमलबजावणी सार्वजनिक वितरण प्रणालीद्वारे करित असतांनासुद्धा कोविड-१९ च्या काळातील योजनांची यशस्वीरित्या अमलबजावणी या प्रणालीद्वारे झाल्याचे अभ्यासातून स्पष्ट होते.

४. साथीच्या रोगाचा उद्रेक झाल्यापासून जवळपास ९७: कुटुंबांच्या उत्पन्नावर प्रभाव पडला असे मत ब्ढे चे ब्ढे महेश व्यास यांनी मांडले. त्यामुळे देशात उपासमार व पोषणाची समस्या निर्माण होण्याची दाट शक्यता होती.

परंतु केंद्र शासनाकडून प्रधानमंत्री गरिब कल्याण अन्न योजनेची घोषणा करण्यात आली. या योजनेअंतर्गत सार्वजनिक वितरण प्रणालीद्वारे मोफत धान्य वाटप करण्यात आले. राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अधिनियम २०१३ अंतर्गत येणाऱ्या व अन्य कल्याणकारी योजनाअंतर्गत सार्वजनिक वितरण प्रणालीद्वारे धान्य वाटप करण्यात आले व त्याच बरोबर प्रधानमंत्री गरिब कल्याण अन्न योजनेअंतर्गत मोफत धान्याचे वाटप या प्रणालीद्वारे करण्यात आले. कोविड-१९ च्या काळात तीन टप्प्यांमध्ये १८ महिन्यांकरिता मोफत अन्नधान्य वाटप करण्यात आले. प्रधानमंत्री गरिब कल्याण अन्न योजनेअंतर्गत मोफत धान्याचे वाटप केल्याने अन्नाचा पोषणाचा प्रश्न निर्माण झाला नाही, असे अभ्यासाअंती निदर्शनास येते. आर्थिक वर्ष २०१९-२०२० च्या तुलनेत आर्थिक वर्ष २०२०-२०२१ मध्ये ३४०.१९ लाखा टन धान्याची वाढ करण्यात आली. माहितीच्या विश्लेषणातून कोविड-१९ या संकटकाळात लोकांची गरज पूर्ण झाली असे अभ्यासातून स्पष्ट होते.

कोविड-१९ च्या काळात प्रधानमंत्री गरीब कल्याण अन्न योजना, अन्न सुरक्षा योजना, आत्मनिर्भर भारत योजना व अन्य कल्याणकारी योजना यांच्या माध्यमातून अन्नधान्य पुरविल्याने लोकांचा रोजगार गेला असला तरी लोकांना अन्नसुरक्षा मिळाली असे अभ्यासातून निदर्शनास येते.

#### संदर्भ :

- आगलावे प्रदिप, संशोधन पध्दती व तंत्र, विद्या प्रकाशन नागपुर (२०००)
- घाटगे, वावरे, कृषी व ग्रामीण अर्थव्यवस्था, निराली प्रकाशन पुणे (२०१२)
- दास संदिप, सार्वजनिक वितरण यंत्रणा, योजना मासिक (२०१०)
- डॉ. वावरे, डॉ. सुतार, कोरोनायन एज्युकेशन पब्लिकेशन दिल्ली (२०२१)
- PIB मुंबई (२४ नोव्हेंबर २०२१)
- लोकराज्य (जून २०२०)
- भारतीय अन्ननिगम अहवाल (२०१९-२०२०)
- भारतीय अन्ननिगम अहवाल (२०२०-२०२१)
- महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (२०२०-२०२१)
- लोकसत्ता (एप्रिल ३०, २०१४)
- Times of India (जून ९, २०११)